

Avrupa'nın Felaketler Yüzyılında Bir Devrimci Olarak John Wycliffe'in Etkisi*

Banu ÇETİN ÜNAL**

Öz

John Wycliffe 1330-1384 yılları arasında İngiltere'de yaşamıştır. Oxford üniversitesinde eğitim gören Wycliffe, bir teolog ve filozof olarak görev yapmıştır. Oxford'da öğretmenlik yapmış ve aynı zamanda vaazlar vermiştir. Orta Çağ Avrupa'sının en belirgin özellikleri farklı egemen güçlerin bir arada bulunmasıydı. Bunlardan en baskın olanı da Katolik kilisesiydi. John Wycliffe, Avrupa için kilise hakimiyetinin en baskın sayılabileceği yüzyılda kiliseyi eleştirerek ön plana çıkmıştır. O halkın sadece İncil'i anlayarak eğitilebileceğine inanıyordu. Bu yüzden kutsal kitap olan İncil'i halk diline çevirerek halkın anlamasını sağlamış ve halkı bilinçlendirmiştir. Halkın fakirliğine karşı kilisenin zenginliğini eleştiren Wycliffe reform anlayışına farklı bir bakış açısı getirmiş ve kendinden sonra gelen Martin Luther, Calvin gibi reformistlere öncü olmuştur. Çalışmamızda Wycliffe'in XIV. yüzyılda Avrupa'ya olan etkisinden ve kendisinden sonraki heretik olarak adlandırılan grupları nasıl etkilediğinden bahsetmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: “Wycliffe, Reform, Orta Çağ, Heretik, Lollardlar”

The Impact of John Wycliffe as a Revolutionary in the Disaster Century of Europe

Abstract

John Wycliffe lived in England between 1330-1384. Studied at Oxford University, Wycliffe served as a theologian and philosopher. He taught at Oxford and gave sermons at the same time. The most distinctive features of medieval Europe were the coexistence of different sovereign powers. The most dominant of these was the Catholic church. John Wycliffe stood out by criticising the church in the century when the church could be the most dominant for Europe. He believed that people could only be trained by understanding the Gospel. That's why he translated the holy bible to public's common language and made them understand and raised awareness. Criticizing the church's richness against the poverty of the people, Wycliffe brought a different perspective to the conception of reform, and Martin Luther, who came after him, became a pioneer of reformists such as Calvin. In our study, Wycliffe's in the XIV. century, we will try to talk about the effect on Europe and how it affects the called heretic groups.

Keywords: “Wycliffe, Reform, Medieval Age, Heretic, Lollards ”

“Öldürebilecekleri vücut, gerçeği hâlâ devam ediyor; Onun krallığı sonsuza kadar.”

Martin Luther¹

Giriş

Orta Çağ Avrupa'sının en belirgin özellikleri farklı egemen güçlerin bir arada bulunmasıydı. Bunlardan en baskın olanı da Katolik kilisesiydi. Kilise kendinden başka hiçbir gücün ve düşüncenin

* Bu makale 20-22 Nisan 2019 tarihleri arasında Antalya'da düzenlenen Uluslararası Yönetim ve Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuş ve özet olarak yayımlanmıştır. Tam metin hali genişletilmiş ve düzenlenmiştir.

** Doktora Öğrencisi. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. E-posta: banunal@hotmail.com . Orcid No: 0000-0003-2651-6286

¹ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College In Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, Far Eastern Bible College, 2017, s.25.

varlığını kabullenmiyordu. Katolik kilisesine karşı gelen herkes heretik olarak adlandırılıyordu. Orta Çağ'ın ilk dönemlerinden itibaren birçok heretik akım ortaya çıkmıştır. Bunlar Maniciler², Ariuşçular³, Valdocular⁴, Katharosçular⁵ gibi isimlerle anılmıştır. Bunlardan birkaç tanesi hariç genel olarak isimlerini kurucularından almaktadırlar. Heretikler ve heretiklerin meydana getirdiği tehlike kilise için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Orta Çağ din adamları tehlikenin farkındaydı ve heretiklerle mücadele etmişlerdir. XIV. yüzyıla gelince ise karşımıza farklı bir karakter çıkmaktadır. Bu karakterde John Wycliffe'tir. John Wycliffe, XIV. yüzyıl heretik akım anlayışını değiştiren bir karakterdir. Çünkü fikirleriyle reform anlayışına farklı bir bakış açısı getirmiştir.

John Wycliffe'in XIV. Yüzyıla Etkisi

Orta Çağ'da Avrupa, özellikle haçlı seferleri sırasında kendi toplumundaki fikrî ayrılıkları ve en çokta kilise öğretisine aykırı olan grupları temizlemeye yönelik mücadele başlatmıştır. Bu nedenle de heretik akımlara yönelik haçlı seferleriyle Avrupa, kendi toplumunu temizlemeye çalışmıştır. Çünkü heretik hareketler, kiliseyi gölgede bırakmıştır. Başlangıçta İmparator Konstantin'in Hristiyanlığı kabul etmesiyle Hristiyanlar siyasi gücü ellerine geçirmişlerdir. Hristiyanlar bu gücü olabildiğince aktif ve sert bir şekilde kullanmışlardır. İmparatorluğun doğusunda ve batısında heretiklerle çetin bir mücadele başlamıştır. Heretiklerin sürgün edilmesi, mallarına el konulması, dağlanması ve ölümle cezalandırılması yasal bir hal almıştı. Kiliseye göre heretikler kibirli insanlardı, çünkü onlar kilise öğretisine karşı gelmişlerdi.⁶

XIV. yüzyıla kadar bu düşünce anlayışı aynen devam etmiştir. Bilhassa XIII. yüzyılın başlarında Aziz Dominicus başta olmak üzere Katolik Kilisesi heretiklerle mücadelede yoğun mesai harcamıştır. Heretiklerden bir kısmı tekrar Katolikliğe döndürülürken bir kısmı da engizisyon mahkemelerinde yargılanarak ağır şekillerde cezalandırılmıştır.⁷

XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlangıç dönemi Avrupa için felaketlerin başladığı bir dönemdir. Bu dönemde insanlar, kara ölüm denen veba ve diğer salgın hastalıklarla mücadele ederken, bir yandan da kıtlıkla savaşmaktaydılar. Hatta bu salgın hastalıklar ve kıtlık yüzünden Avrupa nüfusunun üçte ikisinin yok olduğu ifade edilmektedir. Pınar Ülgen'in aktardığı bilgilere göre Agnolo di Tura, bu hastalık için şu ifadeleri kullanmıştır: "Hiç kimse hiçbir şeyi denemiyordu ve artık kilise çanları bile çalınmıyordu" ve "ölen çok sayıda insan ve her gece ölen yüzlerce kişi için dev çukurlar kazılıyordu. Ve ben de... kendi ellerimle oğullarımdan beşini gömdüm... Herkes bunun dünyanın sonu olduğuna inanıyor".⁸ İnsanlar kıtlık ve hastalıkla mücadele ederken kilise, lüks yaşamından geri

² Manicilik, Mani tarafından III. yüzyılda eski İran 'da kurulan gnostik (gnostiklerin inancına göre iyi ve kötü Tanrı vardır) bir harekettir. Maniheist inancın temelini, ışık ve karanlık yahut iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt kavramlara dayanan gnostik bir düalizm oluşturmaktadır. Maniheistler, çeşitli zamanlarda insanlara kurtuluş yolunu öğretmek üzere yeryüzünde gelen elçiler olduklarına ve Mani'nin bu elçilerin sonuncusu olduğuna inanırlar. Albigenler ve Maniheizm arasında önemli paralellikler vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, Ankara 2003, s.575-576.

³ Ariuşçuluk, Mısırlı rahip Arius tarafından ortaya konan akımdır. Libya kökenli Mısırlı bir ilenin oğlu olan Arius, Allah'ın birliğine iman etmekte ve Roma Kilisesi'nin kabul ettiği Hz. İsa'yı sözde Tanrı sayan öğretinin yanlış olduğunu savunuyordu. Ariuşçuluk Ostrogotlar, Vizigotlar, Lombardlar gibi Hristiyanlığı benimsemeyen gruplar arasında yayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Muammer Gül, *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2017, s.34-35.

⁴ Valdoculuk, kurucusu Peter Waldo'nun adıyla tanınırlar. Torunları güney Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde var olan Hristiyan ruhani bir harekettir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Jean Paul Perrin, *History of the Old Waldensess Anterior to the Reformation*, New York 1884, s.20-21.

⁵ Katharosçular, Bizans ve Balkanlar'daki Bogomiller ile bağlantısı olan bir gruptur. Bu grup diğerlerinden farklılık gösterir. Diğerleri hep kurucularının ismiyle anılmışlardır; fakat bu grup kurucularının ismi ile anılmamıştır. Bu durum, Batı'da korku yaratmasına sebep olmuştur. Bogomil etkisindeki bu sapkınlık, sonraki yirmi yıl boyunca batıda büyük ölçüde yayılma göstermiştir. Bu sapkın hareketin üyeleri süt içmiyor ve evliliği reddediyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, Çev: Erdem Gökyaran, Kabalıcı yay., İstanbul 2015, s. 81.

⁶ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.11-12.

⁷ Murat Serdar, "Kathar Sapkınlığına Karşı Amansız Mücadelenin Dini Aktörü: Aziz Dominik ve Dominikan Tarikati", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 11, 2018, s. 280-281.

⁸ Pınar Ülgen, *Ortaçağ Avrupa'sının Ölümle Dansı*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul 2017, s.53.

kalmamış ve halkın üzerine ağır vergiler yüklemiştir. Aslında kilisenin bu baskıcı tutumuna karşı tepkiler başlamıştı. Çünkü artan savaş vergileriyle gözler, Katolik Kilisesi'nin zenginliklerine yönelmişti.⁹

Hatta III. Innocent döneminde Papalık, gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bu dönemde kilise hemen hemen her alanda gücünü göstermekteydi. Hatta eğitim alanında dahi söz sahibi olmuştu. Pozitif bilimlerde eğitim veren Bologna, Paris, Cambridge ve Oxford gibi üniversitelerde de etkisi hissedilmekteydi.¹⁰ İşte John Wycliffe tarih sahnesine tamda böyle bir dönemde çıkmıştır ve onun döneminde yavaş yavaş Papalık itibarını kaybetmeye başlamıştır. Papalığın hem siyasal iktidarla çatışma içinde olması hem de halk üzerinde uyguladığı baskı ve sömürü faaliyetleri ve vazgeçemediği lüks tutkusu halkın nefretini kazanmasına neden olmuştur.¹¹

Peki bu etkiyi yaratan John Wycliffe kimdir? Wycliffe, kara ölümün ardından devam eden kilise yolsuzlukları ve itibar kaybı eleştirilerin yüksek sesle söylenmesine sebep olan birisidir. Kiliseye karşı reformist bir tutum sergileyerek, halkın fakirliğine karşı kilisenin zenginliğini korkusuzca eleştirmesiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Her ne kadar kiliseye karşı yapılan reformunun temsilcisi Martin Luther olarak bilinse de John Wycliffe Katolik Kilisesine karşı tutumunu Protestanlığın ortaya çıkmasından çok daha önce ortaya koymuş ve kendinden sonra gelen Hus, Martin Luther, Calvin gibi reformistleri etkilemiştir.¹²

Reformistleri etkilemiş olan Wycliffe'in hayat hikayesine bakacak olursak 1330'da Kuzey İngiltere'de doğmuştur. İlk eğitimini Yorkshire bölgesindeki köy rahiplerinden almıştır. 16 yaşında Oxford Üniversite'sine girmesine rağmen eğitimi, 1349-1353 yılları arasında Avrupa'yı vuran veba salgını nedeniyle kesintiye uğramıştır. Bundan dolayı master ve doktora derecelerini gecikmeli olarak 1372 yılında tamamlamıştır. Wycliffe, Oxford'un önde gelen teolog ve filozofu olarak ün saldı. Oxford'un o zamanlar Avrupa'nın en önde gelen üniversitesi olduğu, hatta Paris ve Kuzey İtalya'daki okulların dahi önüne geçtiği bilinmektedir. Bu yüzden Wycliffe'in yaptıkları azımsanacak bir başarı değildir. Oxford'da öğretmenlik yaparken vaaz verme fırsatı vardı. Bu deneyim, daha sonraki reform çabalarına zemin hazırlayacaktı.¹³

Wycliffe'in hayatındaki en ilginç nokta aslında ilk aşamada diğer çağdaşları gibi Oxford'da öğrenci olmak için yola çıkmış olmasıdır. Ancak mezun olduktan sonra kariyerine rahip olarak başlamıştır. İki yıl sonra teoloji eğitimi almak için Oxford'a geri dönmüştür. Oxford'a dönmesi onun farklı düşünceler içerisinde olduğuna bir kanıt olarak gösterilmektedir. Wycliffe, yeni mezun olarak daha yüksek hırsları olan biriydi. “İktidarın doğası” ya da “egemenlik” sorusuna cevap aramasıyla ilk ilgiyi uyandırmıştır. Derslerini sürekli bir tartışma ve cevap arama şeklinde yapmıştır. Daha sonraları vaaz vermeye ve tartışma konusu olan sorunları akademik anlamda yazıya dökerek yayınlamaya başlamıştır.¹⁴

Wycliffe'in eserlerine gelince 1360 - 1372 yılları arasında yazdığı üç büyük mantık eseri ve büyük *Summa de Ente ve Tractatus de Universalibus*'u içeren yedi metafizik eser de dâhil olmak üzere yazdığı on felsefi tez bulunmaktadır.1373 yılında başladığı ve 1381'de çalışmayı bıraktığı Summa Teolojisinin başlangıç noktası olan *De Dominio Divino*'yu yazmıştır. Bu Summa teolojisinde, siyasi ve dini olarak reform üzerine düşünceleri, yazılı yorumlama ve Eucharist ile ilgili çalışmalarını bulunmaktadır.¹⁵

⁹ Christopher K. Lensch, “The Morningstar of The Reformation: John Wycliffe”, *Wrs Journal*, c.3, S.2, 1996, s.17.

¹⁰ Mürsel Özalp, “Papanın Yanılmazlığı Doktrini”, (Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı*), Ankara 2015, s.42-43.

¹¹ Mürsel Özalp, “Papanın Yanılmazlığı Doktrini”, s.52.

¹² Tolgahan Karaimamoğlu, “Kara Ölüm Veba Salgını ve Ortaçağ İngiltere'sine Etkileri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2016, s.602.

¹³ Christopher K. Lensch, “The Morningstar of The Reformation: John Wycliffe”, s.16.

¹⁴ G.R. Evans, “John Wyclif: The Biography of a Legends”, *AutoBiography Journal*, S. 14, 2006, s.1.

¹⁵ Stephen E. Lahey, *Metaphysics and Politics in the Thought of John Wyclif*, Cambridge University Press., Amerika 2003, s.10.

En önemli eserlerinden biri olarak bilinen *De Dominio Divino*'nun dayanak noktası, din adamlarının Hz.İsa'nın yaşamını ve öğretisini takip ettiklerini iddia etmeleri ama aslında öyle olmadığıdır. Çalışmasında lord, mülkiyet, mülk ve kullanım hakkı gibi terimlere farklı anlamlar yükleyen kişi ve kurumları eleştirmiştir. Aslında bu eser kilisenin zenginliklerini eleştiren bir eserdir. Wycliffe, eserin ilk paragrafında, özgürlük temasını ve iyi bir hayat sürmenin gerekliliğini savunmuştur. Genel olarak eserin merkezine mal ve hizmetlerden yararlanma hakkı ve gücü yerine daha geniş bir bağlamda “egemenlik” hakkını yerleştirmiştir.¹⁶ John Wycliffe, İncil'i Latince'den okuyan az sayıdaki kişiden biriydi. Ayrıcalıklı bir yaşam süren bir bilgin olmasına rağmen, feodal kulluktaki fakirler ve eğitimsizler için empati duymaktaydı. Bunlara ek olarak feodal düzene karşı olması dikkat çekmektedir. Kiliseyi yaptığı yolsuzluklarla yüzleşmeleri ve tövbe etmeleri için zorlamıştır.¹⁷

Wycliffe'in düşüncelerinin bu kadar etkili olmasının bazı sebepleri vardı. Bunlardan biri, teolojide şüphenin olduğu bir dönemde insanlara kesin bir şekilde fikirlerini sunmasıydı. Oldukça sağlam bir mantıkçı, yetenekli bir araştırmacı ve kendini dinleten bir vaizdi. Diğer bir özelliği de Kitabı Mukaddesi sorgulamasıydı. 1375-1376 yıllarında tamamladığı *Postilla Super Totam Bibliam* adlı eseri, Kitabı Mukaddes'i akademik çalışmalarının merkezine oturtmuştur. Akla dayanmayan konuları eleştirmesi, Hz. İsa'nın yaşamını temel alan hayatı, reform talep etmesi ve kiliseyi kınaması kendi çevresi ve kilise tarafından suiistimale uğrayan halk tarafından ilgi görmüştür.¹⁸

Wycliffe, genel olarak çalışmalarında Papa'ya karşı sert söylemlerde bulunuyordu. *Opus Evengelicum* adlı eserinde Papa'dan *Antichrist* yani Deccal olarak bahsetmektedir. Onun bu eserleri, kilise tarafında kendisine davaların açılmasına sebep olmuş ve defalarca mahkeme önüne çıkarılmıştır. İlginç bir şekilde bu davaların sonucunda suçlu bulunmamıştır. Ancak Papa'ya karşı gelmenin bir yaptırım olmuş ve üniversitedeki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁹

Wycliffe, Luther, Kalvin ve diğer reformistler arasında büyük benzerlikler vardır. Onlara göre dünya kötü ve şeytani bir yerdi. Fakat Reformistler çoğunlukla Tanrı'yı yaratıcı olarak tasvir etmişlerdir. Heretik grupların pek çoğu Eski Ahit'i inkâr etmemiştir. Onlar sadece kilisenin yaptıklarına tepki göstermişlerdir. Heretik grupların çoğu temel Hristiyan doktrinlerine karşı değil, sadece kilisenin ve din adamlarının lüks içerisinde yaşamalarına ve kendilerinden başka kimseyi düşünmemelerine karşı gelmişlerdir. Onlar kiliseyi yeniden şekillendirmeyi ve arındırmayı hedeflemişlerdir. Tüm bunlara rağmen yeni bir din ortaya çıkarma düşüncesinde olmamışlardır.²⁰

Wycliffe'in İncil gerçeğini kavraması, onun İngiltere'deki Roma Katolik kilisesine karşı genel bir direniş ruhuyla ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²¹ Protestan reformundan iki yüz yıl önce, her şeyin fakında olan ve ne olacağını önemseyen bir reformcu olarak tarihe geçmiştir. Dünyanın koşulları daha sonra reformasyona izin verecek şekilde gelişmiş olsa da Wycliffe'in Katolikliği eleştirdiği birçok konu ve İncil'in tercümesi yaklaşmakta olan reforma zemin hazırlamıştır.²²

Aslında reformun gerçekleşmesi Hristiyan dünyasının birliği sorununu kavramaya, Hristiyanlığın yeniden yorumlanmasına bu da orijinal İncil'in kitlelere erişimine bağlıydı. Bu nedenle İncil'in halk dilinde çevirisinin yapılması halk açısından gerçek İncil'i anlamaları için çok değerliydi. Fakat diğer yandan Kilise'nin İncil'i kendi çıkarları doğrultusunda yorumladığı gerçeği gün yüzüne çıkacaktı. Bu

¹⁶ Elemer Borezcky, *John Wyclif 's Discourse On Dominion in Community*, (Ed: Robert J. Bast), c.139, Brill, Netherlands 2008, s.87-88.

¹⁷ Terence P. Noble, *Wycliffe's New Testament Translated By John Wycliffe And John Purvey*, Kanada 2001.

¹⁸ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.306-307.

¹⁹ Vedat Şafak Yama, “Çağdaş Anglikan Kilisesinin İdari Ve Dini Yapısı”, (Basılmamış Doktora Tezi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bili Dalı*), Konya 2007, s.22-23.

²⁰ Kadir Albayrak, “İznic Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 2005, s.131.

²¹ Christopher K. Lensch, “The Morningstar of The Reformation: John Wycliffe”, s.17.

²² Denver C. Snuffer, “John Wycliffe 1330-1384”, *The Christian Reformation*, 2017, s.1.

nedenle Kilise'nin yapılan çevirilere yönelik tutumu basit bir düşmanlık değildi. Çeviriler Hristiyan birliği tarihindeki en büyük yol gösterici olacaktı.²³

İncil, Hristiyan dünyası için her zaman ana kaynaktı ve çok değerliydi. Bazı kaynaklarda İncil'in tasviri yapılırken sadece birkaç tane olduğu ve sayfa olarak kalın ve ağır İncillerin bulunduğu ifade edilmektedir. Hepsini özenle elle yazılmış ve bazı resimlerle dekore edilmiştir.²⁴ Wycliffe, İncil'i okuduğunda içindeki gerçeği keşfeder ve ona göre Hz. İsa'nın hayatı Tanrı'nın yasası demektir. Hz. İsa'nın alçak gönüllülüğü ve yoksul yaşamı, dünyevi mülklere ve cennetsel mallara olan saygısı her Hristiyan için ve bütün olarak kilise için bir modeldir. Wycliffe İncil'deki hakikati kavradığı anda hayata olan bakış açısını da değiştirmiştir. İncil'in bütünü hakkında kapsamlı bir yorum yapmıştır. Onun hakikatli şekline uygun olması ve de hataları en aza indirmek için İngilizceye çevirmiştir. Rehber olarak sadece İncil'i kabul etmiştir. Ona göre herkes için bu böyledir. İngiltere'de İncil'i bu kadar yoğun bir şekilde inceleyen, o yüzyıldaki tek kişidir.²⁵ Wycliffe'in İncil'in çevirisi, İbranice ve Yunanca'dan değil, Latin kilise İncili Vulgate'den²⁶ alınmıştır.²⁷

Wycliffe İncil'i okurken o dönemin şartları içerisinde değerlendirmiştir. Bilinen Kilise kurumu, artık değişmeye başlamıştır. Gittikçe daha fazla paraya ihtiyaç duyan bir Papa ve laik makamları olan kilise saygınları, insanlar üzerinde hüküm süren bir kiliseye dönüşmekteydi. Fakat İncil'i okuduğunda her şeyin ne kadar çelişkili olduğunu anladı. Hz. İsa'nın hayatındaki alçak gönüllülüğü ve yoksulluk, kilisede yoktu. Aslında Wycliffe çok büyük bir iş başarmıştı. Fakat dönemin koşulları onun daha fazla kitlelere ulaşmasını engellemişti. O sürekli kendini radikalleştiren, Papa'yı bir deccal olarak gören ve kilisenin radikal bir inovasyonunu isteyen biriydi. İncil'de okudukları doğrultusunda ona göre sadece Mesih kilisenin başıdır, Papa değil.²⁸

Wycliffe öğretisinin dini ve sosyal olarak özü, Wycliffe'in İncil'in içsel hakikati ve otoritesine olan vurgusudur. Kuşkusuz Wycliffe, kilisenin manevi arabuluculuğuna direnmedi ve hatta kutsal İncil'in ve İncil'de kaydedilen Mesih'in hayatının ışığında dini otoritenin eleştirilmesinde oldukça cesurdu. Her ne kadar Wycliffeizm akademik bir sapkınlık ve geç Orta Çağ üniversite kültürüne hükmeden öğrenme ve öğretme söylemlerinden ortaya çıkmış olsa da Wycliffe'in fikirlerinin pratik sonuçlarının göz ardı edilmesi imkansızdı. 1380'lerde Nicholas Hereford, John Purvey, John Aston ve Philip Repton gibi isimlerden oluşan entelektüel bir grup ortaya çıkmıştır. Bu kişiler halkları dolaşmak ve halka Wycliffe'in fikirlerini tanıtmaya yardımcı olmakla görevliydi. Wycliffe'in çalışmaları, zaman içerisinde Oxford'un ötesine yayılmıştır.²⁹

Bu sırada Kilise hukukuna ilginin artması, XII. yüzyıldaki yeni manastırcılık ve frerler tarikatları gibi bir Ortodoks hareketin İngiltere'ye ulaşması Avrupa ile yakın kültürel ve dini teması doğurmuştu. XIV. yüzyılda Wycliffe'in görüşlerini açıkça söylemesi ve kilisenin içinde bulunduğu durumu eleştirmesine kadar İngiltere'de başlayıp gelişen bir heretiklik ortaya çıkmamıştır.³⁰ Yani reform

²³ Margaret Deanesly, *The Lollard Bible and Other Medieval Biblical Versions*, Cambridge University Press., 1920, s.2.

²⁴ Pfarrer M. Waechter, "Predigt über John Wyclif (ca. 1330-1384)", *Französische Friedrichstadtkirche*, 23. Oktober 2016, s.2.

²⁵ Pfarrer M. Waechter, "Predigt über John Wyclif (ca. 1330-1384)", s. 2.

²⁶ Vulgata, Cicero'dan yaklaşık 400 yıl sonra Kutsal Kitap'ın Latince'ye ünlü Vulgata çevirisini yapan kişi Hieronymus'tur. Hieronymus çeviri sorununa metin türü açısından yaklaşmıştır. Latin kilise İncili Vulgate Hieronymus'un yaklaşımıyla çevrilmiştir. Katolik kilisesinin kullandığı Latince İncil'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Rezzan Kızıltan, "Tarihte Çeviri Antik Çağdan 19. Yüzyıl Sonuna Kadar Edebi Çeviri Kuramları -1 Antik Çağdan Barok Çağın Sonuna Kadar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.41, 2001, s.78.

²⁷ Franz Seiser, "John Wycliff – "Morgenstern der Reformation", *Täufer Spuren kurz und bündig*, S.6, 2017, s.3.

²⁸ Pfarrer M. Waechter, "Predigt über John Wyclif (ca. 1330-1384)", s.3.

²⁹ David W. Lavinsky, *After Wyclif: Lollard Biblical Scholarship and the English Vernacular, c.1380-c.1450*, University of Michigan, 2009, s. 5-6.

³⁰ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s. 296.

düşüncesi, Martin Luther'den önce XIV. yüzyılda İngiltere'de başlamıştır. XIV. yüzyıl reformunun öncüsü olan John Wycliffe, İngiltere'de de reformun öncüsü sayılmaktadır.³¹

Daha önce de belirttiğimiz gibi Avrupa'da başka heretik hareketler ortaya çıkmıştı. Daha önceki heretiklerin liderleri hep entelektüel açıdan zayıf kalmışlardı. Keşiş Henry veya Valdo gibi. Fakat Wycliffe daha önceki heretik olarak adlandırılan gruplardan farklıydı. Orta Çağ sapkınlık tarihinde Wycliffe'in bir benzerine rastlanmamaktadır. Çünkü bir sapkınlık hareketi başlatarak kilise karşıtı bir halk hareketine öncülük eden başka bir üniversite hocası daha yoktur. Daha önce de bu durum hep bir endişe konusu olmuştur. Kilise entelektüel tartışmaların bir halk hareketine dönüşmesinden hep korkmuştu. Ama daha önceleri her ne kadar entelektüel kesimden heretik olarak suçlananlar olsa da hiçbir zaman yüksek sesle görüşlerini dile getirmemişler ve bir noktada kalmışlardır. Ama Wycliffe'in son yıllarda yaptığı apaçık kiliseye meydan okumaktı.³²

Aslında Wycliffe'in bu denli destek almasının sebebi Oxford'daki entelektüel ortamla ilgiliydi. Wycliffe'in akademik çalışmalarına başladığı yıllarda Oxford'da bu denli başarılı ve önemli bir düşünür yoktu. Bu durum onun ününün sebebinin açıklanmaktadır. Wycliffe kendi döneminin düşünürlerinden küçümseyici bir şekilde bahsetmektedir.³³

26 Temmuz 1374'te, ilahiyat profesörü olan John Wycliffe, Brugge'de kilisenin ve devletin sürekli tekrar eden anlaşmazlıkları üzerine Papalık elçileriyle görüşmek için komisyon üyeliğine atanmıştı. Bu, Wycliffe'in siyasete girişinin en açık kanıtıdır. Açıkçası bir adam, kendisini atayanlar tarafından bilinmediği ve saygı gösterilmediği sürece böyle bir pozisyona atanmaz; Bu nedenle, Wiclif'in ününün 1374'de Oxford'dan Westminster'e yayılmış olması da muhtemeldir.³⁴

Wycliffe, kilise yetkililerinin lüks içinde yaşamamaları ve halka hizmet etmeleri için fedakârlık yapmaları gerektiğine inanmaktaydı.³⁵ Wycliffe'e göre, kilisenin sahip olduğu maddi zenginlikler ve laik güç, Mesih'in ve havarilerin öğretilerine tamamen aykırıydı.³⁶

Ayrıca Wycliffe'in ulusalcı bir görüşü vardı. Ona göre Tanrı, herkesin her şeyin üstündedir ve her birey doğrudan doğruya Tanrı'ya bağlıdır. Kilisenin konumu sadece işleri kolaylaştırırdı. Wycliffe, kilisenin yaptıklarını ölene kadar eleştirdi ve din adamlarının tüm politik istemlerini inkâr etmiştir. Benzer şekilde Hus da ulusalcılığı savunmuştur. Hem Wycliffe hem de Hus ulusalcılık, gizemcilik ve daha sonra Lutherci başkaldırıya egemen olacak olan dinsel reform isteğinin bir kaynaşmasıdır.³⁷

XIV. yüzyılda, John Wycliffe, kurtuluşun İncil'in İngilizceye çevrilmesiyle olacağına inanmıştı. Bu doğrultuda vaazlar vermeye başladı. Ona göre insanlar kendileri için hakikat gerçeğini okuyabilir ve Roma Kilisesi'nin batıl inançlarından kurtarılabilir. Doğal olarak Wycliffe, yıllardır İncil'in yorumlanma hakkını sadece kendinde bulan kilisenin ciddi tepkisini çekmiştir. Bu, kilisenin yıllardır hüküm sürdüğü otoritesine büyük bir başkaldırıydı. Parlak bir akıl ve sahip olduğu olağanüstü cesaret ile mükemmel bir bilgin profili çizmiştir. Aynı zamanda usta bir yazardı. Wycliffe, kiliseye karşı çok katıydı. Kendisinden haraç isteyen Papa'nın istediği haracı ödemeyi reddedecek kadar cesurdu. Papalığın Anglikan Kilisesi'nden para toplama hakkına sahip olmadığını da söylemiştir.³⁸

Kilise, vergileri de attırmış ve insanları canından bezdirmişti. John Wycliffe, vebanın başlamasıyla birlikte gösterdiği muhalif tutumu vebanın bitmesi sonrasında da devam ettirmiştir.³⁹ Rahipleri tembelliklerinden dolayı eleştirmiştir. Çünkü ona göre rahipler, tarlalarını ekip yiyecek elde etmek

³¹ Resul Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara 2006, s.29.

³² Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s. 298.

³³ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.300.

³⁴ J. E. Healey, "John of Gaunt and John Wyclif", *CCHA Journal*, S. 29, Toronto 1962, s.46.

³⁵ Denver C. Snuffer, "John Wycliffe 1330-1384", s.2.

³⁶ F. F. Bruce, "John Wycliffe and the English Bible", *Churchman Journal*, c.98, S.4, 1984, s.296.

³⁷ Frederick B. Artz, *Orta Çağların Tini İS 200-1500 Tarihsel Bir Gözlem*, Çev: Aziz Yardımlı, İdea yay., İstanbul 2006, s.232.

³⁸ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College in Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.22.

³⁹ Tolgahan Karaimamoğlu, "Kara Ölüm Veba Salgını ve Ortaçağ İngiltere'sine Etkileri", s.602.

istemiyorlardı. Ayrıca sahte dini uygulamalarını da eleştirmiştir. Wycliffe'in Papa'ya yaptığı eleştiriler, Anglikan piskoposlarını da kızdırmıştı. Wycliffe, 1377'de çağrıldığı bir toplantıda muhalifleri tarafından vahşice saldırıya uğramıştı. Oxford Üniversitesi, yönetim ve fakültesi de ona karşı çıkmıştır. Fakat sıradan insanlar onu sevmiş ve desteklemişlerdir. Bu halk desteği, üniversitenin kendisine karşı gelmesine rağmen onu engellememiştir. 1349'daki veba, İngiltere'deki yoksul yaşam koşulları ve yüksek vergiler köylülerin hükümete karşı ayaklanmalarına neden olmuştur. Wycliffe, birçoğu köylülerden oluşan takipçilerini seslerini çıkarmaları için cesaretlendirmiştir. Bu nedenle, hükümet tarafından köylüleri isyana teşvikle suçlanmıştır. Daha sonra reformun bir gecede gerçekleşmeyeceğini ve uzun zaman alacağını fark etmiştir. O'na göre insanların cahilce, aptalca davranmalarını için kutsal kitabın gerçekleriyle eğitilmeliydi.⁴⁰

Aslında o dönemde halkın tümü, kilisenin tutumundan rahatsızlık duymaktaydı. Ve de bu rahatsızlıklarını kısık sesle dile getiriyorlardı. Hiç kimse bu durumu, Wycliffe kadar yüksek sesle haykırarak dile getirmemişti. Diğerleri sadece Papalığı ve Papalık sistemini kınamakla yetinmişti. Bu nedenle Wycliffe, sadece reformun sabahıydı değil, aynı zamanda yükselen güneşi de olmuştu.⁴¹

Daha önce de kilisenin otoritesini zayıflatmak isteyen heretik akımların tümü, siyasi iradeye ihtiyaç duymuştur. Çünkü reform yapmak için siyasi iktidarın desteği önemlidir. Doğal olarak Wycliffe'de bunun bilincindeydi. 1377'de fikirlerini açıkça beyan etmeye başladığı zaman güçlü bir siyasi desteğe ihtiyacı olduğunu anlamıştı. Onun gibi bir reformcunun Papalığın mutlak otoritesini hedef alması, siyasi iktidarın gücüne katkı sağlamıştır. Wycliffe kilisede reform yapabilmek için krallığın gücünün gerekliliğine inanmaktaydı. Bu nedenle kraliyeti arkasına alabilmek için kralın yönetimi yasaya ve adalete uygun olmasa bile krala itaat edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca "*Kral Tanrı'nın temsilcisidir ve ona karşı çıkmak doğru değildir*" demiştir.⁴² Wycliffe'in, krallığın en güçlü adamı III. Edward'ın oğlu olan Lancaster dükü Gaunt'lu John ile arasında sıkı bir ilişki oluşmuştur. Dük Gaunt'lu John'u arkasına alan Wycliffe, kısa süre sonra kilisenin politik etkisinin ve onun maddi zenginliklerinin azaltılmasını savunmuştur.⁴³

Hatta 1377'de Aziz Paul Katedrali'nde ve 1378'de Lambeth sarayında piskoposlar tarafından mahkeme önüne çıkarıldığında muhtemelen onu siyasi otoritenin gücü kurtarmıştır. Bundan Gaunt'lu John'un himayesi altına olmasının etkisinin büyük olduğu söylenmektedir.⁴⁴ Zaten Wycliffe'in önemli bir özelliği Papa'yı, piskoposu, başpiskoposu yani kiliseyi bu kadar eleştirmesine rağmen, yaşamı boyunca kilise tarafından bir zulme uğramamış olmasıdır. Bunda siyasi otoritenin desteğini almış olması, en büyük etkidir. Bunun yanında Wycliffe, kendinden sonra gelen heretiklerden daha şanslıydı. Çünkü onun döneminde eski bir asker olan başpiskopos Zbynek'in reform hareketine sempati duyduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple Wycliffecilere karşı oldukça ılımlı bir tavır sergilemiştir. Bunun yanında Zbynek, heretiklerle mücadele için yeterli donanımına sahip değildi.⁴⁵

İncil'in halkın eğitilmesinin ön koşulu olduğunu düşünen Wycliffe, reformasyon için yapıcı çabalarla yoluna devam etmiştir. İncil'in Tanrı'nın yasası olduğuna inanmaktaydı. Wycliffe, İncil'i İngilizceye çevirerek insanların rahatlıkla anlamasını sağlamaya çalışmıştır. İncil'i halka anlatmak için Wycliffe'in "fakir rahipleri" vaazlar vermeye başlamışlardır. Bunlar apostolik yoksullukta, yalınayak ve uzun elbiselerle birlikte, ilk Waldensiyen ya da Fransiskan vaizlerinde olduğu gibi ikişer ikişer dolaşıyorlardı.⁴⁶

Anlaşılabileceği üzere Wycliffe, Avrupa'da reformun teolojik alt yapısını Luther'den çok önce oluşturmuştur. Onun Kutsal Kitap'ı İngilizceye çevirmesi, halkın İncil'i okumasını sağlamış ve halk Papa'nın otoritesine karşı bilinçli tepkiler ortaya koymaya başlamıştır. Wycliffe, din adamlarının Tanrı'nın aracısı olduğu düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre kilise, Tanrı tarafından

⁴⁰ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College in Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.23.

⁴¹ Dyson Hague, M.A, *Wycliffe an Historical Study*, The Church Record S.S Publications, Toronto, s.7.

⁴² Resul Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*, s.31.

⁴³ Stephen E. Lahey, *Metaphysics and Politics in the Thought of John Wyclif*, s.1.

⁴⁴ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.302.

⁴⁵ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.377.

⁴⁶ Williston Walker, *A History of the Christian Church*, Yale University, New York 1918, s.300.

seçilmiş insanlardan oluşan bir topluluktur. Kutsal Kitap'tan başka bir otorite olmadığını ve Kitabı Mukaddes'in tek otorite olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca günah çıkarmanın doğrudan Tanrı ile yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁷ Kutsal Kitap'la yoğun bir şekilde ilgilendiğinden beri, yaşamı boyunca “*Doktor Evangelicus*” ve “*Reformun Sabah Yıldızı*” gibi takma adlarla anılmıştır.⁴⁸ *Doktor Evangelicus* unvanı, Mukaddes Kitabın eşsiz otoritesi konusundaki ısrarı ve halkın erişimine açık olması gerektiği konusundaki endişesinden de gelmektedir.⁴⁹

Wycliffe'in döneminde İncil'i toplu olarak çoğaltmak kolay olmadı, çünkü matbaa henüz icat edilmemişti.⁵⁰ İncil'in bir kopyasını üretmek yaklaşık 10 ay sürmekteydi. Bu sebeple de maliyeti çok yüksekti. Çok pahalı olduğundan, İncil sayfalar halinde satılmaktaydı. Bazıları yeni Ahit'i sadece bir günlüğüne okumak için bile bir ücret ödemekteydi.⁵¹

Wycliffe, İncil'e ulaşmak zor olmasına ve uzun zaman almasına rağmen direnmiş ve halka anlatmak için büyük bir çaba sarf etmiştir. Gençliğinde o dönemler gündemde olan nominalizmin etkisinde kalmıştır. Nominalizm⁵² Ockhamlı William⁵³ ve okulu tarafından geliştirilmiştir. Wycliffe, zamanla nominalizmden uzaklaşmıştır. Çünkü o, akli daha iyi kullanmanın gerekliliğine inanmıştır.⁵⁴ Fakat felsefi olarak döneminde hüküm süren nominalizmin aksine, realizmi savunmuştur.⁵⁵ Wycliffe'in düşünce değişimi, sanki din değiştirmişçesine bir tepki çekmiştir. Ama yine de inandığı düşüncenin peşinden gitmiştir. Çünkü o, Nominalizmin Kitab'ı Mukaddes'e zarar verdiğine inanmaktaydı.⁵⁶

Ockhamlı William'ın yaşadığı döneme damga vurduğu düşünülürse, belli bir zaman diliminde bile olsa İngiltere'de John Wycliffe'i ve Lollardları, kıta Avrupa'sında Jan Hus ve hatta Martin Luther'i dahi etkilediği bilinmektedir. Temsilcisi olduğu Nominalizm görüşü sebebiyle Ockhamlı William, kiliseye dair düşünceleri ile Wycliffe'i etkilemiştir. William, kiliseyi seküler idarenin alt bir birimi olarak kabul etmiştir. Görüldüğü üzere Wycliffe'te sık sık ruhani ve seküler güçler arasında kalmış ve seküler gücü ön planda tutmuştur. Wycliffe “*Tanrı, ruhban sınıfının yetkiyi kötüye kullandığında, sivil otoriteye bu yetkiyi ondan alma hakkı, hatta gerektiğinde ruhban sınıfını cezalandırma yetkisi vermektedir*”⁵⁷ demiştir.

Artık anlaşılacağı üzere Wycliffe giderek bir reformcudan çok devrimciye dönüşmeye başlamıştı. Çünkü toplumsal düzeni bozan herkesi eleştirmeye başlamıştı. Sadece dini otoriteyi değil, toplumun üst tabakasını da hedef almıştı. Wycliffe oldukça ılımlı ve barışçıl biriydi. Savaşı ve yağmayı şiddetle

⁴⁷ Resul Çatalbaş, “Avrupa'nın İlk Evanjelicleri: Moravyalılar”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, S. 23, 2013, s.115.

⁴⁸ Franz Seiser, “John Wycliff – “Morgenstern der Reformation””, s.1.

⁴⁹ F. F. Bruce, “John Wycliffe and the English Bible”, s.297.

⁵⁰ Johan Gutenberg, hareketli tipteki matbaayı 1440'ta icat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz: Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College In Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.24.

⁵¹ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College In Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.24.

⁵² Nominalizm, düşünce olarak inancın ortaya koyduklarını anlamak için aklın yetersiz olduğunu savunuyordu. Ockhamlı William, çağdaşlarının ve öncüllerinin görüşlerini geçersiz kılmak için tasarlanan yeni bir felsefi program ortaya koymuştur. Bu programa ve onun yarattığı harekete “nominalizm” denilir. Birçok kişi o dönemde bu hareketin peşinden gitmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.299; Peter King, “William of Ockham: Summa Logicae”, s.1.

⁵³ Ockhamlı William, 1280 'lerde doğduğu biliniyor. Çalışmalarına nasıl başladığı bilinmiyor, fakat başarılı bir teoloji uzmanıydı. Muhtemelen 1317'de Oxford Üniversitesi'nde bir öğrenciydi, Peter Lombard'ın teoloji ders kitabını okudu ve üzerine kendi yorumunu yazdı. Özellikle Aristo'dan etkilendiği açıktır. 1300'lü yıllarda Nominalizm felsefesiyle ün kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Peter King, “William Of Ockham: Summa Logicae”, *Acumen Journal*, 2005, s.3.

⁵⁴ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.299.

⁵⁵ Williston Walker, *A History of the Christian Church*, s.298.

⁵⁶ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.300-301.

⁵⁷ Mehmet Alicı, “Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm”, *Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu*, (Ed: Sami Erdem), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yay., İstanbul 2009, s.523.

kınıyordu. Savaş sonrası ganimet peşinde koşan askerleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Onlar için “*rüzgârla savrulan kirazları toplamak için birbirleriyle itişen çocuklar gibi*”⁵⁸ demiştir.

Oxford’da ona verilen dini emirleri yerine getirmediği için üniversiteyle ters düştü. Wycliffe’in ilgi çektiği ve görüşlerini kabul ettirdiği gözle görülen bir gerçektir. Bu yüzden Vatikan tarafından her daim tehlikeli bir muhalif olarak kabul edildi. Sonunda, ölmeden iki yıl önce, Oxford’dan sürüldü.⁵⁹ 1382’de kilisenin isteğiyle Blackfriars’ta bir konsey toplandı ve Wycliffe heretik olarak kınandı. Sonra Oxford Üniversitesi Wycliffe’i kınamaya zorlandı. Bu kınama Oxford’da öğretmen olan Wycliffe’in susturulmasına ve eserlerinin yasaklanmasına sebep olmuştu.⁶⁰

Piskoposlar, sürekli Wycliffe’i karalamaya çalışmaktaydılar. Hatta yazıları yakılmıştır ve takipçilerinin bir kısmı tehdit edilerek geri çekilmiştir. İngiliz mahkemesiyle olan bağlantıları sayesinde Wycliffe, hapis ve ölüm cezalarından kurtulmuştur. Yine de son yıllarında Lutterworth semtine sürgün edilmekten kurtulamadı. Zaten üniversite ona baskı yapmadan önce o kendi kabuğuna çekilme kararını çoktan almıştı. Ama bütün bunlar Wycliffe’in cesaretini kırmak bir yana daha da güçlendirmişti. Kendisi artık bir şey yapamasa da fikirlerinin ölmeyeceğini ve destekçilerinin olduğunu uzaktan izlemekteydi. John Wycliffe, her ne kadar Lutterworth dışına çıkamasa da hâlâ Oxford’da onun fikirleri peşinden koşan birçok öğrenciye sahipti. İncil gerçeği bu takipçiler aracılığıyla İngiltere ve İskoçya’ya yayıldı. Onun çevirdiği yeni Ahit’in canlı kaldığını ve halkın bilinçlendiğini görmek Wycliffe’e adeta yeniden hayat veriyordu.⁶¹ Bütün bu yapılanlar onun muhtemelen üzüntüden felç olmasına sebep olmuştu. 1385 yılında ölen Wycliffe, felçten ölmeden önce, hayatının son aylarını, özellikle vaazlarını ve çalışmalarını gözden geçirerek geçirmişti.⁶²

Bunun yanı sıra Wycliffe’in Avrupa’daki etkisi özellikle Lollardlar üzerinde hissedilmekteydi. Şöyle ki Wycliffe’in fikirleri birçok kesim tarafından kabul görmüştür. Aslında daha öncede belirtildiği gibi Oxford’dan beri onu takip eden ve onun fikirleri peşinden gelen birçok kişi bulunmaktaydı. Bu takipçiler, Wycliffe’in ölümünden sonra daha büyük bir hızla yayılan bir hareket olarak ortaya çıktılar. Zaten yaşamı boyunca, Oxford’daki meslektaşları, Gaunt’lu John gibi güçlü insanlar tarafından desteklendi. Aslında Wycliffe’in daha önce de var olan destekçileri “fakir rahipleri” ölümünden sonra Lollardlar ismiyle anılmışlardır.⁶³ Lollardlar, Wycliffe’in en sıkı takipçileriydiler. Hareketin adının sessizce şarkı söylemek anlamındaki “lull” ya da işsiz güçsüz, aylakça gezmek anlamındaki “loll” kelimesinden türediği ifade edilmektedir. Lollardlar Oxford’dan çıkmış akademik tabanlı kişilerdi. Wycliffe döneminde ve onun ölümünden sonra Wycliffe’in görüşlerini daha geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Wycliffe’in taraftarları onun izinden gittikleri için üniversiteden atılmışlardır ve atılınca seküler gezginci vaizler şeklinde görüşlerini yaymışlardır.⁶⁴

Bu hareket, tıpkı Wycliffe gibi Papa’ya karşı bir görüş sergilemişler ve Papa’nın otoritesini reddetmişlerdir. İncil gerçeğini yaymak için, Papa’ya karşı bir grup olarak bilinen Lollardlar, Wycliffe’in çevirisini kullanarak Kitabı Mukaddes’i insanlara duyurup vaaz ediyorlardı. İncil’i okudukları ve halka vaaz ettikleri için Lollardlar’ın birçoğu İngiltere’de ilk kez yakılmakla cezalandırıldı ve yakılmak en büyük caydırıcı ceza haline geldi. Wycliffe’in İncil’inin birçok kopyası da yakıldı. Buna rağmen, Wycliffe’in İncil’inin üretimi durdurulamamıştır ve bugün dahi dünyada hâlâ 200 nüshası vardır. Wycliffe’in takipçilerine göre “İncil zaferdir ve yıkılmazdır.”⁶⁵ Lollardlar, İncil üzerinde o kadar etkiliydiler ki gerçekten de İncil Lollardlar’ın el kitabı haline gelmişti. Hatta sıklıkla “*Lollard İncil’i*” olarak anılmaktaydı.⁶⁶

⁵⁸ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.302-303.

⁵⁹ G.R. Evans, “John Wyclif: The Biography of a Legends”, s.1-2.

⁶⁰ F. F. Bruce, “John Wycliffe and the English Bible”, s.297.

⁶¹ Christopher K. Lensch, “The Morningstar of The Reformation: John Wycliffe”, s.4-5.

⁶² G.R. Evans, “John Wyclif: The Biography of a Legends”, s.2.

⁶³ Williston Walker, *A History of the Christian Church*, s.300.

⁶⁴ Kadir Albayrak, “İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”, s.134.

⁶⁵ Jeffrey Khoo, *Seven Stars Of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College In Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.24.

⁶⁶ F. F. Bruce, “John Wycliffe and the English Bible”, s.297.

Aynı zamanda bunlar, Araf'ı inkâr edip bekârlığa önem vermişlerdir. Kilisenin endüljans satışları, efkaristiyadaki⁶⁷ kan ve etin ekme ve şaraba dönüşmesi, azizlere saygı ve hac ziyaretleri onların hareketinde kabul görmemiştir. Bütün baskı işkence ve cezalara rağmen görüşlerini Bohemya, İskoçya ve diğer ülkelere taşımaya çalışmışlar ve Wycliffe'den sonra reform düşüncesini devam ettirmişlerdir. Anlaşılacağı üzere Wycliffe'in düşünceleri İngiltere'de Lollardlar ile devam etmiştir.⁶⁸ Lollardlar Katolik kilisesinin ibadetlerine ve batılıklarına karşı gelen karanlık bir cemiyetti. Evlerde bir araya geliyor ve İncil'in okunmasına yönelik bir tür yer altı kilisesi olarak varlığını sürdürüyorlardı.⁶⁹ Bu yüzden de çoğu zaman onları tespit etmek zor olabiliyordu.

Hareketin üyeleri kilisenin tapınma araçlarına karşıydılar. Simgecilikten ve gizemden hoşlanmıyorlardı. Örneğin; lollard üyeleri Smith ve Waytestathe, kilisedeki bir heykeli odun olarak kesmiş ve bu yüzden ceza almıştı. Ayrıca Smith Walsingham ve Lincoln'daki Meryem Ana heykellerine tapanların saçmaladıklarını dile getirmiş ve bu heykeller için "*Walsingham cadısı*" ve "*Lincoln cadısı*" terimlerini kullanmıştır. Azize Catherine heykelini de parçalamıştır.⁷⁰

Ancak Wycliffe, muhalif bir harekete ilham vermektense daha fazlasını yapmıştır. Lollardlar İncil'i kendi fikri, yerel bilgi ve yorumlarını katarak şekillendirmiştir. Bu durum, daha sonra Lollardlar'ın taraftarlarının himayesinde şekillenmeye başladı. XIV. yüzyılın sonlarında, hareketin üyeleri Wycliffe'in çalışmalarını kendi inançları ve ahlaki değerlerinde şekillendirmişlerdir.⁷¹ Lollardlar ilk başta tamamen Wycliffe'in öğretisi doğrultusunda hareket ediyorlardı; fakat zamanla onun efkaristiya sakramentleriyle (kutsal emanetler) ilgili görüşleri Lollardların elinde dönüşüme uğramıştır. Ne kadar bazı farklılıkları olsa da geç dönem Lollardlığın çoğu ilkeleri Wycliffe ile denktir.⁷²

1395'te, Lollardlar tezlerini İngiliz parlamentosuna sundu: "*Biz Mesih'in havarileri ve elçilerinin fakir insanlarıyız, mevcut parlamentonun lordlarına ve cemaatlerine, yıllardır cenneti yüklü olan kutsal İngiltere kilisesinin reformu için bazı tez ve gerçekleri veriyoruz.*"⁷³

Lollard hareketi Wycliffe kadar şanslı değildi. Onların döneminde başpiskopos Courtenay'dı ve heretiklerle çetin bir mücadele içindeydi. Lollardlığın belki de bu kadar kök salmasının sebebi daha önceki piskoposların yeteri kadar bu konuyla mücadele etmemesinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin Hereford piskoposu Trefnant da Lollard üyesi Walter Brute'a karşı imtiyazlı davrandı. Aynı şekilde Buckingham, Leicester'daki Lollardlara karşı umursamaz bir tavır sergiledi. Courtenay heretikliği büyük ölçüde denetim altına almış fakat entelektüel temelini ortadan kaldıramamıştır. İktidar Lollardlar için ilk başlarda caydırıcı cezaları uygulamıştır. Heretik olduğu kesinleşenler için İngilizlere özgü, heretikin kıyafetine dikilen odun demeti işareti caydırıcı cezalar kategorisindeydi. Bunun yanında heretiklikten vazgeçen bazı kişiler için yüksek rütbeli görevlere getirilmek gibi mükâfatlarda vardı.⁷⁴ Anlaşılacağı üzere ceza ve ödül yöntemleriyle Lollard hareketinin yayılması engellenmeye çalışılmıştır.

Tüm önlemler ve cezalara rağmen Lollard hareketine gönül veren birçok kişi vardı. Bunlardan en bilinenleri Nicholas Hereford, Philip Repton, John Aston ve John Purvey'dir. Bunlar Wycliffe döneminde de onun fikirlerini yaymak için gezgin vaizler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdi. İlk üçü Wycliffe'in görüşleri ile Oxford'da tanışmıştır. Sadece bunlar değil başkaları da vardı. Örneğin Kibwort Harcourt'ta rahip olan Thomas Hulman, Wycliffe heretikliğinde önemli bir misyon üstlenmiş

⁶⁷ Efkaristiya, Yunanca "şükran/teşekkür etmek" anlamına gelen evharistiya kelimesinden gelmektedir. Bu inanç Hristiyan ibadetinin en temel ibadetinin simgesi olmuştur. Bu ayin/tören Hz. İsa'nın Son Akşam yemeği hatırasına Hristiyanlarca kutlanılan bir ayini ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ekme-Şarap Ayini (Evhariyati) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.39, 1999, s.440.

⁶⁸ Kadir Albayrak, "İznik Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları", s.134.

⁶⁹ Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, Çev: Özgür Umut Hoşafçı, İnkılap yay., İstanbul 2014, s.302.

⁷⁰ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.329.

⁷¹ David W. Lavinsky, *After Wyclif: Lollard Biblical Scholarship and the English Vernacular, c.1380-c.1450*, s.8.

⁷² Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.333.

⁷³ Pfarrer M. Waechter, "Predigt über John Wyclif (ca. 1330-1384)", s.4.

⁷⁴ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.333-334.

fakat bu hareketten ilk ayrılanlardan olmuştur. William James de Oxford'lu Lollardlar kervanında yer almıştır.⁷⁵

Bu hareketin en önemli liderlerinden biri Sir John Oldcastle'dır. Sir John Oldcastle, John Wycliffe'in öğretilerinden etkilenmiş ve Lollard hareketinin seçkin askeri lideri olmuştur. Aslında kendi hallerinde sakince görüşlerini yaymaya çalışan Lollardları kaba kuvvete başvururan en önemli olay seküler liderleri Sir Oldcastle'nin yakalanıp Londra Kulesi'ne hapsedilmesi olmuştur. Oradan bir şekilde kaçırılan Oldcastle, Lollardcı bir reformu gerçekleştirmek için yandaşlarını ayaklanmaya çağırdı; fakat V. Henry heretikliğe kesin bir şekilde karşıydı ve Oldcastle'a karşı sergilediği sert turum heretikliğe göz yummayacağını gösteriyordu.⁷⁶ Bu ayaklanması başarıyla gerçekleşmeyince Lollard hareketi büyük tepki çekmeye başladı. Oldcastle sempatanları tarafından saklanmasına rağmen yakalanıp idam edilmiştir. Onunla birlikte birçok lollard lideri ve yandaşı da yakılmıştır.⁷⁷ Lollardların ayaklanmasına liderlik eden Oldcastle Londra'yı ele geçiremedi. Bütün bu olaylar İngilizleri kutuplara bölmüş ve sonraki yüzyılda yapılacak olan reform hareketlerinin belki de daha başarılı olmasının önünü kesmiştir.⁷⁸

Oldcastle ayaklanmasından ve idam edilmesinden sonra Lollardlığın cazibesi yer altına inmişti.1431'de yeni bir ayaklanma daha patlak verdi fakat bu ayaklanma nerdeyse 1414'teki Oldcastle ayaklanmasının karikatürü gibiydi. Her ne kadar düşünce bakımından Oldcastle isyanına benzese de eylem bakımından sönük kalmıştır. Liderinin önemsiz biri olmasından dolayı ses getirmemiş ve hemen bastırılmıştır. 1431'den sonra Lollardlar ile alakalı geniş destekli şiddet içerikli bir eyleme rastlanmamıştır. Zamanla yargılanan Lollard sayısının azalması da buna bir kanıttır.⁷⁹

1385 yılında Wycliffe'in ölümünden sonra hareket, ideolojik ve manevi liderini kaybetti. Fakat saf İncil birçok bölgede canlı tutuldu. Lollardlar da Katolik kilisesinin zulmünden kurtulamamıştı. Her şeye rağmen Lollardlar kendilerinden sonra gelen nesillerin İngiliz Reformunu destekleyeceğine inanıyorlardı.⁸⁰ Sonuç olarak aslında Lollard hareketinin Orta Çağ Avrupa'sında nasıl bir ses getirdiği ortadadır. Zenginliği ahlaksızlık olarak algılayan, basit yemek ve giyimden yana olan ve Luther'den yaklaşık yüz yıl önce benzer fikirlerle ortaya çıkan bu grup, İngiliz Kilisesi'nin oluşum sürecinde etkili olan Puritan⁸¹ düşünce yapısının da İngiltere'deki unsurlarından birini oluşturmuş oldu.⁸²

Sonraki yıllarda da İngiltere Kralı II. Richard, Bohemyalı Anne ile evlenmiştir ve Kraliçe Anne aracılığıyla, Wycliffe'in yazıları Bohemya'ya girdi ve Hus'u etkilemiştir.⁸³ Kısaca Wycliffe'in fikirleri Lollard hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve onun düşüncelerini Praga'a taşıyan Jan Hus'u etkilemiştir. Jan Hus'dan etkilenen Luther daha sonra tarih sahnesine çıkacaktır.⁸⁴ Wycliffe'den sonra onun görüşleriyle ortaya çıkan Lollardlar ve Jan Hus, Wycliffe'in görüşlerinden etkilenmişler ve yeni reform hareketlerinin öncüleri olmuşlardır. Aslında Avrupa'da ilk dikkate değer ve önemli reform çabalarının kaynağına bakarsak John Wycliffe karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda ne kadar dolaylı gibi gözükse de Luther ve Calvin gibi reformistlerin gerçekleştirdiği reformun kaynağı John Wycliffe'tir denilebilir. Belki de aralarındaki tek fark, John Wycliffe'in yaşadığı dönem nedeniyle başarılı olmamasıdır.

⁷⁵ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.317-319.

⁷⁶ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.336.

⁷⁷ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s. 340.

⁷⁸ Mehmet Şahin, "Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm'in Doğuşu", *S.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.18, s.146.

⁷⁹ Malcolm Lambert, *Ortaçağda Dinsel Sapkınlıklar*, s.341.

⁸⁰ Christopher K. Lensch, "The Morningstar of The Reformation: John Wycliffe", s.20.

⁸¹ Püriten; köken olarak saflık, temizlik, masumluk ve nezaket anlamlarına gelen "purity" kelimesinden gelmektedir. Püritenlilik terim ifadesi, Hristiyanlıkta 16. yüzyılda aşırı İngiliz Protestanların oluşturduğu bir dini akımdır. Bu akımın taraftarları, Kutsal Kitapı kabul etmişler ve kilisenin kutsal metinlere dayanmayan ve sonradan uydurulmuş her türlü olumsuzluktan uzaklaşması gerektiğini savunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali İsra Güngör, "Hristiyanlıkta Püriten Anlayış ve Etkileri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 7, S.21, s.8.

⁸² Mehmet Alıcı, "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm", s. 524.

⁸³ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College in Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.27.

⁸⁴ Mehmet Alıcı, "Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm", s. 524.

Wycliffe'in tüm hatıralarını silmek isteyen Roma Katolik Kilisesi ölümünden sonra onun kemiklerini çıkarıp yakmış ve küllerini Swift Nehri'ne dökmüştür. Ancak yine de reform öğretisinin yayılmasının önüne geçilemediği görülmektedir. Onun öğretisini benimseyenler, onun takipçileri Tanrı'nın, böyle utanç verici bir eylemi göreceğine ve bu durumun reformu hızlandırmak için hizmet edeceğine inanmışlardır. Wycliffe'in ölümü onun reformu için bir son değil aksine her daim fikirlerinin yaşayacak olduğuna işaret etti.⁸⁵

SONUÇ

Wycliffe kendinden sonra gelen Lollard hareketi, Jan Hus'un reform çabalarının kaynağı ve devamında Luther ve Kalvin gibi önemli reformistlerin öncüsüdür. Çağının ötesinde düşünebilen biriydi. Olağanüstü zekâsını kullanabilen cesaretli bir üniversite hocasıydı. Din adamlarına ya da kiliseye karşı bir düşmanlık beslememiştir. Görüşlerini asla kişiselleştirmemiştir. Sadece haksız yere gelir elde etmeye çalışan kiliseye karşı gelmiştir. Halkın fakirliğine karşı kilisenin zenginliğini ve din adamlarının lüks yaşamalarını eleştirmiştir. Yıllar geçtikçe, John Wycliffe'in belki de İngiliz tarihindeki en büyük insanlardan biri olmadığı fakat İngiliz Reformunun gerçek öncülerinden biri olduğu daha iyi anlaşılmıştır. Wycliffe XVI. yüzyıldaki reformasyon hareketlerinin habercisi olarak nitelendirilmiştir. Kraliyet çevresine yakın olması ve akademik bir unvanı olması onun önemini arttırmıştır. Daha önceki heretik akımlar gibi çoğu zaman cezalandırılmak için teşebbüslerde bulunmuş fakat başarılı olunamamıştır. Her ne kadar Wycliffe'ten etkilenen Lollardlar ve Hus'un söz konusu reform fikirleri Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketine zemin hazırlamış olsa da günümüze kadar varlıklarını sürdürebilen hareketler olamamışlardır. Ancak onun öğretileri, o dönemin şartları dahilinde Avrupa'yı büyük ölçüde etkilemişlerdir.

⁸⁵ Jeffrey Khoo, *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College In Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, s.25.

Şekil 1: John Wycliffe⁸⁶

⁸⁶ John Laird Wilson, *John Wycliffe Patriot And Reformer "The Morning Star Of The Reformation" A Biography*, Funk & Wagnalls, New York 1984.

Kaynakça

- Albayrak, Kadir, “İzmit Konsili Öncesinde ve Sonrasında Heretik Hristiyan Akımları”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 2005, ss. 103-137.
- Alici, Mehmet;” Protestanlığın İngiliz Yorumu: Puritanizm”, Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları Sempozyumu, (ed: Sami Erdem), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yay., İstanbul, 2009, ss. 519-532.
- Artz, Frederick B.; *Orta Çağların Tini İS 200-1500 Tarihsel Bir Gözlem*, Çev: Aziz Yardımlı, İdea yay., İstanbul, 2006.
- Borezcky, Elemer; *John Wycliffe 's Discourse On Dominion in Community*, (ed: Robert J. Bast), c.139, Brill, Netherlands, 2008.
- Bruce, F. F.; “John Wycliffe and the English Bible”, *Churchman Journal*, c.98, S.4, 1984, ss. 294-306.
- Çatalbaş, Resul; “Avrupa'nın İlk Evanjelikleri: Moravyalılar”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, S. 23, 2013, s. 113-126.
- Çatalbaş, Resul; *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2006.
- Deanesly, Margaret; *The Lollard Bible And Other Medieval Biblical Versions*, Cambridge University Press., 1920.
- Dyson Hague M.A.; *Wycliffe an Historical Study*, The Church Record S.S Publications, Toronto.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Ekmek-Şarap Ayını (Eyharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.39, 1999, ss.439-453.
- Evans, G.R.; “John Wycliffe: The Biography of a Legends”, *AutoBiography Journal*, S. 14, 2006, ss. 1-20.
- Gül, Muammer; *Orta Çağ Avrupa Tarihi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul, 2017.
- Gündüz, Şinasi, “Maniheizm”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.27, Ankara, 2003, ss. 575-577.
- Güngör, Ali İsra; “Hristiyanlıkta Püriten Anlayış ve Etkileri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 7, S.21, ss. 7-26.
- Healey, J. E.; “John of Gaunt and John Wycliffe”, *CCHA Journal*, S. 29,Toronto, 1962, ss. 41-57.
- Karaimamoğlu, Tolgahan; “Kara Ölüm Veba Salgını ve Orta Çağ İngiltere'sine Etkileri “, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.37, 2016, ss. 591-610.
- Khoo, Jeffrey; *Seven Stars of The Protestant Reformation Far Eastern Bible College in Commemoration of the 500th Anniversary of the Reformation*, Far Eastern Bible College, 2017.
- Kızıltan, Rezzan, “Tarihte Çeviri Antik Çağdan 19. Yüzyıl Sonuna Kadar Edebi Çeviri Kuramları -1 Antik Çağdan Barok Çağın Sonuna Kadar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.41, S.1-2, 2001, ss. 71-88.
- King, Peter; “William Of Ockham: Summa Logicae”, *Acumen Journal*, 2005, ss. 1-31.
- Lahey, Stephen E.; *Metaphysics and Politics in the Thought of John Wycliffe*, Cambridge University Press., Amerika, 2003.
- Lambert, Malcolm; *Orta Çağda Dinsel Sapkınlıklar*, Çev: Erdem Gökyaran, Kabalcı yay., İstanbul, 2015.
- Lavinsky, David W.; *After Wycliffe: Lollard Biblical Scholarship and the English Vernacular, c.1380-c.1450*, University of Michigan, 2009.
- Lensch, Christopher K.; “The Morningstar Of The Reformation: John Wycliffe”, *Wrs Journal*, c.3, S.2, 1996, ss. 16-22.
- Lindberg, Carter; *Avrupa'da Reform Tarihi*, Çev: Özgür Umut Hoşafçı, İnkılap yay., İstanbul, 2014.
- Noble, Terence P.; *Wycliffe's New Testament Translated By John Wycliffefe And John Purvey*, Kanada, 2001.
- Özalp, Mürsel; “Papanın Yanılmazlığı Doktrini”, (Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı*), Ankara, 2015.
- Perrin, Jean Paul; *History of the Old Waldensess Anterior to the Reformation*, New York, 1884.

Seiser, Franz; “John Wycliffe – Morgenstern der Reformation”, *Täufer Spuren kurz und bündig*, S.6, Juni 2017, ss. 1-4.

Serdar, Murat, “Kathar Sapkınlığına Karşı Amansız Mücadelenin Dini Aktörü: Aziz Dominik ve Dominikan Tarikatı”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 11, 2018, ss. 278-287.

Snuffer, Denver C.; “John Wycliffe 1330-1384”, *The Christian Reformation*, 2017, s. 1-2.

Şahin, Mehmet; “Anglikanizm Öncesi İngiltere ve Anglikanizm’in Doğuşu”, *S.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.18, ss.137-154.

Ülgen, Pınar; *Orta Çağ Avrupa’sının Ölümle Dansı*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul, 2017.

Waechter, Pfarrer M.; “Predigt über John Wycliffe (ca.1330-1384)”, *Französische Friedrichstadtkirche*, 23. Oktober 2016, ss.1-5.

Walker, Williston; *A History of the Christian Church*, Yale University, New York, 1918.

Wilson, John Laird; John Wycliffe Patriot and Reformer “The Morning Star of The Reformation” A Biography, Funk & Wagnalls, New York, 1984.

Yamı, Vedat Şafak; “Çağdaş Anglikan Kilisesinin İdari ve Dini Yapısı”, (Basılmamış Doktora Tezi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı*), Konya, 2007.